

տարած հաղթանակները հայերը վերագրում էին քրիստոնյա պետությունների համագործակցությանը¹⁰։ Ինչ խոսք, երբ Կարլովիցում Ավստրիան և իր դաշնակիցները թուրքերի հետ մասնակի հաշտություն կնքեցին, նախկին դաշնակիցներից Հայաստանի ազատագրման միակ ապավենը մնաց թուրքերի դեմ կրես առ երես կանգնած Ռուսաստանը։

Տակավին իննսունական թվականների վերջերին, ուզեղովելով Արևմուտք, Պետրոս ցարը հայտարարում էր, որ մշակութային նպատակներից դատ, իրեն պրավում է «Տիրոջ խաչի թշնամիների, թուրքաց սուլթանի, Ղրիմի խանի և բոլոր մուսուլմանական հորդանների թուլացումը»։ Հիրավի, այդ նպատակի համար նա անձնական բարեկամություն և դաշինք էր որոնում արևմտյան տիրապետողների հետ։

Լուրջ շահագրգռություն հանդես բերելով արևելյան քաղաքականության հարցերում, ցարին այդ ժամանակ դեռ չէին հետաքրքրում հայ ժողովրդի քաղաքական բաղձանքները։ Հայտնի է միայն, որ նա ևս լրջորեն մտահոգված էր ռուս-իրանական առևտրի խնդիրներով և այդ սահմաններում բացառիկ ուշադիր էր հայ առևտրականների նկատմամբ։ Ուշագրավ է այն, որ շնայած այդ ժամանակ օրենսդրական բոլոր մյուս ազգություններին ռուսներն արդելում էին իրենց երկրի վրայով առևտրական կապեր հաստատել Եվրոպայի հետ, այսուհանդերձ շարունակում էին բացառություն անել Սուլթանի հույ առևտրական ընկերություններին, հարգելով նրանց հետ կնքած նախկին պայմանագիրը¹¹։ Հասկանալի է, որ այս հանգամանքը ամրապնդում էր հայ-ռուսական առևտրական կապերը և ճանապարհ հարթում հայ ազատավրական շարժման սուսակուն կողմնորոշման հետագա վարդապետական առաջ։

Այս վիճակի մեջ էին հայ-ռուսական փոխհարաբերությունները, երբ 1701թ. դեբեմանական կույսրի և Պֆալցի կուրֆյուրստի հանձնարարությամբ Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը ժամանեցին Մոսկվա, ուր նրանք պիտի համոզվեին, որ ռեհրաթեշն է շեշտակի շրջադարձ մտցնել Հայաստանի ուղափառվածման միևն այդ սրդեգրված կողմնորոշման մեջ։

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՐՋԱԳԱՐՁԸ ԴԵՊԻ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

1701 թ. Մոսկվայում, հայ-ռուսական բանակցությունների հենց սկզբում, Օրին և Մինաս վարդապետի համար ակներև է դառնում Հայաստանի ազատավրման հարցի ռուսական կողմնորոշման անհրաժեշտությունը։ Կարլովիցի դաշնագրությամբ ստեղծված իրադրության պայմաններում նրանց գիտակցության մեջ հասունանում էր այն միտքը, որ Մոսկվայում քննարկվելու է ոչ թե Պֆալցի կուրֆյուրստի և նրա դաշնակիցների զորքերը Ռուսաստանի վրայով իրանի սահմանագլուխը փոխադրելու խնդիրը, այլ հայ ժողովրդին «բարելոնյան գերությունից» ազատելու համար Ռուսաստանի ստանձնելիք նախաձեռնության հարցը։ Այդ նկատառումով էլ ռուսական արքունիքին նրանք ներկայացրին Սյունիքի հայ մեղիքների ստորագրություններն ու կնիքները կրող

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 479։

¹¹ Տե՛ս В. Восканян, Ново-торговый устав и договор с Армянской компанией, «Известия» АН Арм. ССР (общ. науки), 1947, № 6.

մի ուղերձ, ուր խնդիր էր ուղղված ցարին՝ իր ձեռքն առնելու Հայաստանի աղատագրման գործը¹²։ Օրին միաժամանակ մշակեց ու ռուսական արքունիքին ներկայացրեց մի շարք լրացուցիչ բացատրություններ, որոնց մեջ, ըստ էության, արժարժում էր Հայաստանի աղատագրման իր նոր, Մոսկովյան ծրագիրը¹³։

Հայաստանի աղատագրումը պիտի գլուխ բերվի ցարի ղեկավարությամբ և, հիմնականում, նրա իսկ միջոցներով։ Հարկ լինելու դեպքում, ասում է իր բացատրությունների մեջ Օրին, Եվրոպայի մյուս պետությունները մասնակցություն կունենան այդ ձեռնարկման մեջ՝ ցարի տրամադրության տակ ղեկավարվելով իրենց օժանդակ ուժերն ու միջոցները, իսկ դրանք կօգտագործվեն միայն այն դեպքում, եթե թուրքերը, դիմադրելով ցարին, պատերազմ հայտարարեն նրան¹⁴։

Անդրկովկասը (Կասպից ծովափը, Թիֆլիսը, Երևանը և Նախիջևանը) դրավելու համար, գրում էր Օրին, ռուսական 25 հազար կողակ հեծյալներին և 10 հազար հետևակ զորքերին միանալու համար հանդես կգան վրաց և հայ ղեկաված ուժերը։ Կենտրոնական Իրանի դիմադրության դեպքում, աղատարարների բանակը կովով կանցնի Արաքսը՝ Թավրիզն ու Իրանական մետաքսի հայրենիք Գիլանը գրավելու համար¹⁵։ Օրին այստեղ շոշափում էր մի հեռակար, որը Ռուսաստանի համար սուր այժմեականություն էր ստանալու հետագայում՝ Պետրոս Մեծի պարսկական արշավանքի ժամանակ։

Իր դրությունների մեջ Օրին քանիցս վկայակոչում էր Իմերեթի նախկին թուլավոր Արշիլին՝ վրաց աղատագրական շարժման վաղեմի ղեկավարին, որն, ի վերջո, ապաստան էր գտել Մոսկովայում և Օրիի պես ու նրա հետ համերաշխ Ռուսաստանի հետ էր կապում իր հայրենիքի աղատագրման հույսը¹⁶։ Օրին ենթադրում էր, որ առաջիկա արշավանքի ժամանակ ինքը և Արշիլը կփակեն Արաքսի անցքը՝ պարսիկներին հնարավորություն չեն տա՝ ամայացնելու Հայաստանը և դրանով իսկ նրանք հնարավորություն չեն ունենա ռուսական զորքերին զրկելու պարենավորման հենակետից¹⁷։

Մոսկվայից Պալացի կուրֆյուրստին ուղղած մի նամակում Օրին գրում էր. «Վրաց իշխանը վաղուց է ճանաչում իմ ծնողներին և սիրով ու բարեհաճությամբ վերաբերում ինձ, վստահելով ամեն բանում և համերաշխ է բոլոր իմ գործողություններին»։ Ապագա համատեղ գործունեության համար նա ենթադրում էր օսմանցիների դեմ ներգրավել ոչ միայն Անդրկովկասի վրացիներին, այլև «թուրքմեններին» (իմա՝ ադրբեջանցիներին)։ Օրիի պես, ըստ երևվելիքի, Արշիլը ևս հետամուտ էր անդրկովկասյան ժողովուրդների աղատա-

¹² Հմմտ. Эзов, Сношение..., № 6 և դրա լատիներեն ու ռուսերեն հին թարգմանությունները, № 7 և 8։ Ցարին ներկայացված հայերեն ուղերձի թնությունը ցույց է տալիս, որ 1699 թ. ապրիլի 29-ին թվագրված այդ թուղթը փաստորեն խմբագրված է Օրիի և Մինաս վարդապետի կողմից, Կարլովիցի հաշտությունից հետո։ Տե՛ս այս մասին Աշոտ Հովհաննիսյանի «Հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը», էջմիածին, 1921, և «Դրվագներ», II, էջ 341։

¹³ Տե՛ս, Эзов, Сношение..., № 33, 36 37, 40—44։

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, № 79, 80 83, (1 և 2), հմմտ. նաև № 110։

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, № 65։

¹⁶ Տե՛ս «Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями 1639—1700 гг.», СПб., 1861, էջ XXV։

¹⁷ Տե՛ս Эзов, Сношение..., № 141, 145։

զըրական ընդհանուր ճակատ ստեղծելու ուղեգծին, որն իրեն լիովին արդարացրեց Պետրոս Մեծի պարսկական արշավանքի տարիներին:

1703 թ. Օրին դեսպանական պրիկազին ներկայացրեց իր ցուցումներով մշակված Հայաստանի աշխարհադրական քարտեզը: Նա ցարի ուշադրությունն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ Անդրկովկասի իրոնական մասում, Երևանի

Պետրոս Մեծ

բերդից զատ, ուրիշ ամրություն չկար: Քիչ բերդեր կան նաև Արևելյան Անատոլիայում, դրում էր Օրին, և ընդամին այդ երկիրն ունի գլխավորապես հայ և հուլյն բնակչություն: Թուրքերը չեն կարող պլսի չընկնել, որ Անդրկովկաս մանկուց հետո ռուսների առաջ ճանապարհ է բացվելու դեպի Կ. Պոլիս: Եթե Թուրքերը փորձեն դիմադրություն ցույց տալ ռուսներին, ցարը պետք է դաշինք որոնի թուրքերի մշտական թշնամի Ավստրիայի հետ¹⁸:

Անդրկովկասյան ժողովուրդներից զատ, Թուրքիայի դեմ Օրին նախատեսում էր հուլյների, քրդերի, արաբների և ասորիների համատեղ պայքարը¹⁹:

Հայ պատվիրակներին հասկացրին, որ ցարը կարող կլինի իր ձեռքն առնել Հայաստանի ազատագրման գործը միայն շվեդների դեմ մղվող պատերազմի ավարտումից հետո:

Մեկ են հասել մեկիքների անունից կազմված պրուքյուններ, որոնք 1703 թ.

¹⁸ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, ч. I, Ереван, 1964, док. № 107.

¹⁹ Տե՛ս Эзов, Сношение..., վազ. 98 և 100:

ներկայացված են եղել Մոսկվայի դեսպանական պրեկյազին և Հաստատում են հայ մելիքներին Օրիի արած այն հավաստիացումը, թե ցարը բարեհաճ տրամադրություն է հայանել՝ շվեդական պատերազմից հետո իր ձեռքն առնելու Հայաստանի ազատագրման դործը²⁰։

Այդ գրությունների վավերականությունը կասկածի տեղիք է տվել քննական պատմագիտությանը։ Կարծիք է հայտնվել, որ մելիքների կողմից իրենց ստացած յիսգորությունների վրա հիմնված, Օրին և Մինաս վարդապետը օգտագործել են նրանց կնիքները կրող մաքուր թղթեր և դրանց վրա պատասխան գրել մելիքների անունից²¹։ Քանի որ դեսպանական ատյանը այդ թղթերը ընկալում էր որպես մելիքներից ստացված պատասխան և Օրիի բանակցությունների ժամանակ դրանք կատարեցին իրենց նպատակադրած խնդիրը, ուստի և դրանք պետք է դիտվեն որպես այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք լուսաբանում են հայ ազատագրական ձեռնարկումների ուսական կողմնորոշման այս բախտորոշ փաստի պատմությունը։

Աչքի առաջ ունենալով իրանական արշավանքի հեռանկարը, Պետրոս ցարը անհրաժեշտ գտավ հետախուզել Անդրկովկասի ապագա ռազմաբեմը և պարզել տեղական բնակչության տրամադրությունները՝ Ռուսաստանի հանդեպ։ Օրին պատրաստակամություն հայտնեց մասնակցելու հետախուզական այդ աշխատանքներին։ Այդ անհրաժեշտ էր, մանավանդ, հայ մելիքների հետ իր հանդիպումն ու կապերն ամրապնդելու համար։

Օրիի ցանկությունը ոչ միայն հավանություն գտավ դեսպանական ատյանի կողմից, այլև նպատակահարմար համարվեց, որ իրան ուղղվելիք առաքելությունը գլխավորի հենց ինքը՝ Օրին։ Նպատակահարմար համարվեց, մանավանդ, օգտագործել գերմանացի հովանավորողների հետ նրա ունեցած առնչությունները, այդ առաքելության համար հավատարմագրեր ձեռք բերելու նպատակով։ Այդ անհրաժեշտ էր, որպեսզի վարագուրվեր Օրիի կապը Ռուսաստանի հետ և պատճառ չդառնար Ռուսաստանի նկատմամբ իրանի կասկածամտության, որ սրվել էր, հատկապես, Վոլգայի վրա բուսների ուժեղ նավաշինարարության կապակցությամբ։ Ենթադրվում էր նաև, որ Օրիի արևմտյան հովանավորողները նրան կտրամադրեին սպաներ, ինժեներներ ու զինագործներ՝ իրան ուղեկցելու և, ի վերջո, դրանով նա հնարավորություն կունենար ռուսական ապագա ռազմարշավի համար Աստրախանում կարաբինակիրների գունդ կազմակերպելու²²։ Օրիի իրանական առաքելությունը դյուրացնելու և մասնավորապես նախատեսված գնդի կազմակերպումը գլուխ բերելու նպատակով ցարը նույնիսկ կարաբինակիրների գնդապետի կոչում շնորհեց նրան։

1704 թ. գերմանական կայսրին և Պֆալցի կուրֆյուրստին հասցեագրված հանձնարարականներով Օրին ժամանեց Վիեննա։ Սակայն Օրիի գերմանական հովանավորողները նպատակահարմար չգտան ռուս-շվեդական պատերազմի պայմաններում Օրոն տալ իրենց հավատարմագիրը՝ այլ հարմար նկատեցին նրա համար համապատասխան հանձնարարագրեր ստանալ Հոռմի պապից։ Ըստ այդմ, Օրին պիտի մեկնեի Սպահան՝ քրիստոնյաների դեմ իրանում

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 98, 100, 103, 204։

²¹ Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Հայ-ռուս օրիննադիալի ծագման խնդիրը և նույնի «Դրվագներ», II, էջ 523—534։

²² Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. I, վավ. 91, 92, 94, ի—2 հոդվածները։

սկսված հալածանքներին վերջ դնելու համար Հոռմի կողմից Իրանի շահի միջնորդությունը խնդրելու պատրվակով:

Բոլոր այս նախադրուշությունները, սակայն արգելք չեղան, ու երբ, 1708 թ. սկզբներին, Օրին հասավ Իրանի սահմանագլուխ Շամախի քաղաքը, նրան դիմավորեին ոչ թե որպես ռուսական հանձնարարականով պաշտպանված պապական լեգատի, այլ՝ որպես պապական հավատարմագրով ծալոված ռուսական դեսպանի: Ահա թե ինչու Իրանում նրան առավել մեծ թշնամանքով դիմավորեցին հենց տեղում գործող լատին միսիոներները և մասնավորապես առևտրական արտոնագրեր ստանալու համար Իրանի հետ բանակցությունների մեջ մտած կաթոլիկ Ֆրանսիայի դեսպանորդը: Վերջինիս հետ կապված շրջաններում խմորվեցին զրույցներ, թե ռուսական ծառայության գնդապետ Օրին ծագում է հայ արքաների սերնդից և մտադրություն ունի ռուս թագավորի օգնությամբ վերականգնել իր նախնիների թագավորությունը: Եղան նույնիսկ կարծիքներ, թե նա ինքն իսկ այն մարդն է, որին ենթադրվում է բաղմեցնել հայկական գահին: Որպես ապացույց մատնանշվում էր, թե այդ մասին նույնիսկ փակագիր վկայություն կա նրա «Իսրայել Օրի» անվան մեջ, ուր դժվար չէ նշմարել ֆրանսերեն «il sera roi» (սեա թագավոր կլինի)՝ անագրամը²³: Նման հերյուրանք հեղհեղոյները նպատակ ունեին խափանել Օրիի առաքելությունը, թեև, փաստորեն, բարձրացված աղմուկը միայն սաստկացրեց նախապաշարումներով բռնված շահ Սուլթան-Հուսեյնի տարակուսանքը, երկյուղ առաջացնելով նրա մեջ, թե Օրիի ձեռնունայն վերադարձը կարող է զայրացնել ցարին: Շահի այդ երկյուղն էլ հենց արագացրեց «պապական դեսպանի» մեկնումը Շամախուց՝ Սպահան:

Իրանի մայրաքաղաքում Օրիի մուտքը կատարվեց պատշաճ հանդիսավորությամբ: Եվ թեպես նրա բանակցությունների անմիջական արդյունքը աննշան եղավ, սակայն Օրիի երկամյա դեգերումը Իրանում և Անդրկովկասում մեծապես ծառայեց նրա բուն նպատակին: Ռուսական ծառայության հայազգի ղեղապետի շքեղ դեսպանությունը արտակարգ տպավորություն թողեց Օրիի հայրենակիցների և առաջին հերթին «ազգը» ներկայացնող վերնախավերի՝ հայ եկեղեցականների, մելիքների և վաճառականների վրա, նրանց ակնկալող հայացքը ավելի որոշակիորեն շրջելով դեպի Ռուսաստան:

Սպահան ուղևորվելիս և Սպահանից վերադառնալիս, Օրին հանդիպումներ ունեցավ հայոց ընդհանրական կաթողիկոսի՝ Ալեքսանդր Զուղայեցու հետ: Այդ առումով ցարին հասցեագրած նամակում վերջինս հավաստում էր, որ Օրիի իրանական դեսպանությունը «համընդհանուր հիացմունք առաջացրեց» և որ հայազգի դեսպանը մեծ խնդություն ու հրճվանք պատճառեց իրեն՝ կաթողիկոսին, հավաստիացնելով հայ ազգի նկատմամբ ցարի տածած սիրո մասին²⁴: Այնուամենայնիվ հայ եկեղեցու վեհապետը շրջահայացորեն զգուշացավ Ռուսաստանի նկատմամբ քաղաքական համակրանքի որևէ պատասխանատու հայտարարությունից: Նա խուսափեց Ռուսաստանի քաղաքական հովանավորության մասին որևէ ակնարկից անգամ, վարքագիծ, որ հատկանշական էր Ալեքսանդր կաթողիկոսի հաջորդների համար ևս, որոնք լավագույն դեպքում իրենց գրությունների մեջ սահմանափակվում էին ցարի բարենպատակ գործերին՝ ծառայելու մասին մշուշապատ ակնարկներով միայն:

²³ Krusinski, *Tragica vertentis belli persici historia*, Leopoli, 1740, էջ 262:

²⁴ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», ч. I, վավ. 155:

Այս ընթացքում ահդի ունեցավ նաև Օրիի հանդիպումը Գոնձասարի նստալի կաթողիկոսի հետ: Սերված լինելով խաչների հինավուրց իշխանների առհմից, նսայի կաթողիկոսն արտահայտում էր ոչ միայն հայ բարձր եկեղեցականության, այլև Արցախի հայ մեղիքների մեծ մասի տրամադրությունները: Ղարաբաղի բեկլարբեկությունը սերտ կապեր ուներ ոչ միայն հայկական ողջ լեռնաստանի, այլև Կասպիական ծովեզրի՝ մետաքսառատ Շամախու, Գանձակի և մերձակա այլ հայաշատ վայրերի հետ: Գանձասարի հոգևոր պետերը վրաց ղեկավար շրջանների հետ ևս լավ հարաբերությունների մեջ էին: Մոսկվայի, Աստրախանի և բովանդակ Հարավային Ռուսաստանի ու Ուկրաինայի հայ եկեղեցական համայնքները Գանձասարի կաթողիկոսությունը ենթարկելու նույնատակին հետամուտ՝ նսային քաղաքական շեշտված հակում ուներ դեպի Ռուսաստանը: Հայ իշխող դասի ներկայացուցիչների մեջ առաջիններից մեկն էր նա, որ ի վերջո դիմաշրջվեց դեպի Օրիի մոսկովյան ծրագիրը և հետագայում հանդես եկավ որպես այդ ծրագրի կենսագործման եռանդուն պրոպագանդող և կազմակերպիչ:

Հնկերանալով Օրիին, 1710 թ. նսայի կաթողիկոսը պատրաստություն տեսավ երկու եպիսկոպոսների հետ մեկնելու Մոսկվա, ներկայանալու ցարին՝ իր ու իր երկրի բաղձանքները նրան հայտնելու համար:

Որոշ հիմքեր կան ասելու, որ Սպահանից վերադառնալիս, Օրին եղած պիտի լինի նաև Գանձակում և հանդիպում ունեցած Ղարաբաղի հայ ղեկավարների հետ: Այս բանի վկայությունն է հիշյալ վայրերի մի շարք հայ եկեղեցական և աշխարհական գործիչների 1721 թ. նամակը՝ հասցեագրված Պետրոս I-ին: Նամակը ստորագրողները վկայում են, որ Օրին տեղեկացել է իրենց երկրի բոլոր ելումուտների, ճանապարհների, մետաքսի արտադրության և իրանական գորաբանակի մասին: Նսայի կաթողիկոսից ու Ղարաբաղի չորս վանահայրերից զատ, այդ նամակի տակ կան Ջրաբերդի Մելիք-Նսայու և գանձակցի ու զափանցի երեք «պատվավոր քաղաքացիների» ստորագրությունները²⁵:

Իրանում դեգերելու ժամանակամիջոցին, Օրին տեղեկություններ էր հավաքում նաև Թուրքիայի ռազմական ուժերի ու հնարավորությունների մասին: Մոսկվա հղած իր տեղեկագրերում անդրադառնում էր Ռուսաստանի և Թուրքիայի զինաբախման հեռանկարներին: Իր տեղեկագրերից մեկում նա գրում է, որ Կ. Պոլսին մոտենալու առավել կարճ ճանապարհն անցնում է Փոքր Ասիայի ցամաքային մատույցներով: Օրիին ակներևաբար հայտնի էին Պետրոս Մեծի մտորումները՝ Թուրքիայի ավերակների վրայով Կ. Պոլիս մտնելու մասին, որոնցից ցարը հրաժարվեց, հավանորեն, միայն Պրուտի արշավանքի անհաջող ելքից հետո (1711): Օրիին առավելապես մտահոգում էին այն արդեմքները, որոնք կարող էր ստեղծել Թուրքիան՝ ռուսների իրան արշավելու դեպքում: Նա նախատեսում էր Թուրքիայի կովկասյան գործակալների՝ Դաղըստանի ֆեոդալների դիմադրությունը: Հնարավոր այդ դիմադրության դեմ Օրին խորհում էր Շիրվանում քաղաքական հակակշիռ ստեղծելու մասին: Այդ նպատակով է, որ նա անհրաժեշտ համարեց հանդիպում ունենալ և բարեկամություն հաստատել Շիրվանի տեղական ղեկավարների հետ: Առանձնապես

²⁵ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. 1, վավ. 161.

բարեկամացավ Ղուբայի խանի հետ, ջանք չխնայելով նրան Ռուսաստանի կողմը թեքելու։ Նիդարադ նավահանգստի մոտ, ինչպես հետագայում տեղեկացնում էր Մինաս վարդապետը, Որին կամուրջի հիմք դրեց, ուր նույնիսկ ամրացրեց ուսուսական դիմանիշը։ Խանի հաճությամբ տեղական ղեկերից երկուսի արանքում հարմար տեղ ընտրեց՝ ապագայում այդտեղ քաղաք կառուցելու, ի նշան ռաբրի և շահի բարեկամության²⁶։

Հայ քաղաքական նշանավոր գործչի այս հոգսերի ու գործողությունների մեջ դժվար չէ նշմարել՝ իր ժողովրդի ազատագրական շարժումը ազգային մեկուսացման փակուղուց դուրս բերելու բացառիկ շրջանկատ ու հեռահայաց ձգտումը։ Նրա նախատեսումներն ու վարքագիծը լիակատար արդարացում գտան հետագայում՝ XVIII դարի 20-ական թվականներին, Անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրական շարժման ժամանակ։

Մոսկվա հղած իր տեղեկագրում Օրին չէր շարադրել Իրանում ու Անդրկովկասում արած իր դիտողությունների և եզրակացությունների մանրամասն պեկուցագիրը։ Ըստ երևույթին, այդ բանը նա կատարելու էր Մոսկվա վերադառնալուց հետո։ Սակայն անակնկալ մահը (1711 թ. սեպտեմբեր) նրան միջոց չտվեց իրագործելու այդ մտադրությունը։

Օրինի սկսած գործը շարունակեցին նրան գործակցող Մինաս վարդապետը և մանավանդ հայ մելիքների ու յուզբաշինների քաղաքական գլխավոր խորհրդատուն ու ղեկավարը՝ Եսայի կաթողիկոսը։ 1718 թ. Պետրոս ցարին հղած իր նամակում Եսային գրում էր, որ հայ մելիքների, յուզբաշինների ու նրանց ստորադրյալների հետ մեկտեղ կամենում է գտնվել ցարի հովանու ներքո և պատրաստ է իր ծառայությունները մատուցելու նրան, հենց որ վերջինս իր զորքերով մտնելու լինի Անդրկովկասի սահմանները։ Այդ օրվա հետ էր կապում Եսային հայ ժողովրդի ազատագրման հեռանկարը²⁷։

Օրինի և իր գործակիցների ուղենշող գործունեությունը պատմականորեն բախտորոշ գործողությունների վերածվեց միայն 1720-ական թվականներին սկզբներին։

Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության շրջադարձային այս պահին միայն դեպի Ռուսաստան կողմնորոշվող հայ ազատագրական շարժումը զինված պայքարի բնույթ ստացավ։ Այն իր մեջ ներգրավեց ոչ միայն շարժումը կազմակերպող ու ղեկավարող հայ հասարակական վերնախավերին, այլև ժողովրդի լայն զանգվածներին, ի տարբերություն դրան նախորդող ժամանակաշրջանի, երբ հայ ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը գտնվում էր սոսկ գաղափարական խմորման ու նախապատրաստման շրջանում, երբ շարժումը համակել էր առանձին գործիչների միտքը, սակայն լայն արձագանք չէր գտել ժողովրդական զանգվածներում։ XVIII դարի 20-ական թվականները մի ժամանակաշրջան էին, երբ Հայաստանի ազատագրմանը նախանձախնդիր գործիչները, ահով պաշարված, հույժ գաղտնապահություն էին բանեցնում, երբ հարկ էր լինում բացահայտելու իրենց նպատակամղումները։ Պատահական չէ, որ դեսպան Վոլինսկուն տված իր մի հրահանգում ցարը առանձնապես կամենում էր տեղեկանալ՝ ռկան արդյոք նշանավոր մարդիկ հայ ազնվականների և վաճառականների մեջ և ինչպես են նրանք վերաբեր-

²⁶ Նույն տեղում, վավ. 308, 2—3-րդ կետերը։

²⁷ Նույն տեղում, վավ. 156։

վում զեպի ցարական մեծությունը²⁸, Կամ Օրիի գործակից Մինաս վարդապետին հղելով՝ Անդրկովկաս, ռուսական կառավարությունը նրա միջոցով դեսպան Վսլինսկուն ուղղորդ հրահանգում պատվիրում էր՝ «տեղեկություններ հավաքել հայ ժողովրդի մասին, իրադեկ դառնալ նրա թվաքանակին և ուժին, պարզել, թե որ չափով է նա հակված ցարական մեծության կողմը»²⁹։ Ակներև է, որ խնչպես Օրիի իրանական դեսպանագնացության, այնպես էլ նրա գործակցի՝ դեպի Անդրկովկաս ձեռնարկած ռուսորոյության ժամանակ տակավին հարկ կար նոր ի նորո ճշտելու և հավաստիանալու հայ ժողովրդի իրական վիճակի, նրա քաղաքական հեռանկարների, դեպի Ռուսաստան կողմնորոշվելու տրամադրության մասին։

3. ՊԵՏՐՈՍ ՄԵՄԻ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ԱՋԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

XVII դարի վերջին տասնամյակներում Իրանին ենթակա ժողովուրդների ծանր կացությունը հաջորդ դարի սկզբներին վերածվում էր քաղաքական տագնապի։ Կենտրոնական իշխանության տկարացումը, տեղերում սաստկացող կամայականություններն ու բռնությունները հպատակ ժողովուրդների մեջ ոչ միայն խոր անբավականություն էին սերմանում, այլև անկախություն նվաճելու համար պայքարի բուռն տրամադրություններ զարթնեցնում։

Հպատակների դժգոհություններով և միջցեղային ու միջֆեոդալական ներհակություններով պառակտված Սեֆյան Իրանի տարբեր ժայրերում խմորվում էին և բռնկվում տեղական ցեղապետերի ու ֆեոդալների զինված ապստամբություններ։ Առևտրական պայմանագիր կնքելու նպատակով 1715—1717 թթ. Իրանում դեգերող ռուսական դեսպան Վսլինսկին գրում էր. պարսիկները «ի վիճակի չեն պաշտպանվելու ոչ միայն թշնամիներից, այլև իրենց ապագա ապստամբներից և սակավ են այն վայրերը, ուր չեն ծագել ապստամբություններ»։ Նույն երևույթն է նկատի ունեցել նաև XVIII դարի հայ պատմիչներից մեկը, երբ գրել է, թե շահի ծառաները և ծառայակիցները թագավորացել էին և թագավորը ծառա դարձել՝ կրելով միայն թագավորի անունը³⁰։

1715 թ. արաբները գրավել էին Պարսից ծոցի կղզիները։ Նույն տարում սկսեցին ապստամբել իրանական քրդերը։ 1719 թ. սրանք գրավեցին Համադանը և սպառնում էին Սպահանին։ 1717 թ. Մուզանի դաշտում զլուխ էին բարձրացրել Շահսևան կոչվող թրքախոս ցեղերը։ 1719 թ. ոտքի ելած ուզբեկները ասպատակում էին Խորասանի կողմերը։

Նույն այդ տարիներին սպառնալից ծավալ էին ստանում լեզգիների ասպատակությունները։ Տակավին 1712 թ. լեզգիներին զլխավորող Սուրխայ խանի և Հաջի Դավութի հեծյալները հարձակվեցին ու ավարի ենթարկեցին Շամախու և նրա շրջակայքի գյուղերը՝ սպանելով 300 ռուս առևտրականների և կողոպտելով միլիոնների արժեք ունեցող նրանց ապրանքապահեստները։ Թեպետ տեղական խաները ճնշեցին լեզգիների այս հարձակումները, սակայն 1719 թ. նրանք կրկնեցին իրենց «չափողունը», այժմ արդեն ոչ միայն ապրանք-

²⁸ С. Соловьев, История России с древнейших времен, М., 1868, т. XVIII, էջ 28;

²⁹ Эзов, Сношение..., վավ. 204;

³⁰ Տե՛ս Խաչատուր Զուլայեցի, էջ 226;